

Izvorni znanstveni rad
UDK 3.076(497.1)“1945/1974”
321.74(497.1)“1945/1974”
141.82(497.1)“1945/1974”
Primljeno: 24. studenoga 2011.

Diskurs o birokraciji i državnoj vlasti u post-revolucionarnoj Jugoslaviji 1945-1974. (II)

DARKO SUVIN*

Sažetak

Pojam “birokracije” pokrivaio je polje negativnih političko-ideoloških stavova prema vlasti u poslije-revolucionarnoj Jugoslaviji, simetrično suprotstavljeno ne mnogo razrađenom suprotnom polu i polju pučke demokracije. Njegova mutnoća dozvoljavala je različite, mada prividno uvijek anti-staljinističke interpretacije – kako u državno-partijskom diskursu tako i u suprotstavljenom diskursu “lojalne opozicije”. Ovaj drugi dio bavi se diskursom “lojalne opozicije”: stavovima ekonomiste Branka Horvata i grupe oko časopisa *Praxis* (Mihajlo Marković, Dragoljub Mićunović, Gajo Petrović). Javne mogućnosti lojalne socijalističke opozicije poništene su međutim sredinom 1970tih godina. “Pokušaj prvog zaključka” u eseju ulazi u prvu ocjenu ove konfrontacije kao i u neka nužna nijansiranja. Nalazi se da sam termin “birokracija” konačno više zamućuje nego razjašnjava. Birokracija je kao termin dakle nevažna; no pojam i stanje na koji se tom zakrivljenom strijelom ciljalo bio je presudan.

Ključne riječi: Jugoslavija 1945-1974, birokracija, diskurs “lojalne opozicije”, Branko Horvat, Mihajlo Marković, Dragoljub Mićunović, Gajo Petrović, epistemologija i semantika, vlast i pred-klasa

2. Diskurs socijalističke “lojalne opozicije”

Termin za ovu grupaciju dvaju različitih diskursa induciran je iz čitanja njihovih djela – gotovo potpunog općedruštvenog opusa Branka Horvata u samostalnim knjigama, te oko ¼ sadržaja časopisa *Praxis* izabranog prema naslovima uz osnovno poznavanje knjiga njegovih najkarakterističnijih predstavnika Petrovića, Supeka, Vranickog, Kangrge te nekih drugih. Navest ću ovdje samo dva nepotpuna vek-

* *Darko Suvin*, professor emeritus, McGill University.

tora u prilog tom terminu. Ekonomsko-političke teorije Branka Horvata jedan je zapadni kritičar, pola ironično a pola zadivljeno, nazvao “marksizmom-horvatizmom”. A redakcija *Praxisa* je u previranju g. 1968. izjavila: “Smatramo da izvan ili mimo marksističko-komunističke idejne osnove i perspektive, izvan ili mimo programa SKJ, ne postoji danas nijedna idejno-politička snaga koja bi mogla očuvati integritet ove zemlje” (br. 4 [1968]: 449-58).¹ Moj termin ukazuje na činjenicu da su obje ove varijante neslužbenog diskursa bile neka vrst “lojalne opozicije Njenog Veličanstva”, samo što im taj status nije nikada bio javno priznat, te im je u određenom razdoblju političkih napetosti – a definitivno od prve polovine 1970tih – daljnji upliv na razvoj javnog mišljenja bio onemogućen. Ocjeni ću se vratiti u kraćem svršetku cijelog eseja.

Pretpostavljam da je bilo zanimljivih uvida u tom diskursu van ove dvije grupe, pogotovo u Sloveniji, ali za njih prije 1975. ne znam. To je valjda i neko prvo mjerilo za razmjerno manju važnost koju su takvi zanemareni pojedinci ili grupice mogli imati.

2.1. Branko Horvat

Horvat je bio istaknuti ekonomist, od 1958. član i neko vrijeme direktor centralnog planskog instituta savezne vlade SFRJ, koji je međutim često dolazio u sukob s državnim vrhovima, te se konačno morao povući iz javnog života od 1972-1981. Duboki uvidi u jugoslavensku ekonomiju i politiku temelj su njegovog priloga jugoslavenskom diskursu o birokraciji, koji samostalno preuzima poticaje nekih elemenata kako službenog (Kidrič i Kardelj) tako i praksisovskog diskursa (u kojem je povremeno učestvovao, tako u knjizi praksisovaca o povijesti ideje radničkih savjeta), no prvenstveno sa stanovišta vlastitih iskustava iz ekonomske prakse. Naslov njegove prve, vrlo optimistične knjige prevodim s engleskoga kao *Prema teoriji planske privrede* (prvo izdanje *Ekonomska teorija planske privrede* 1961). Horvat u njoj pokušava izgraditi kompletnu (čak matematiziranu) teoriju socijalističke planske privrede, koja počinje diskusijom kategorija kao kapital i interes, a završava definicijom društvenog produkta i ulogom planiranja. U prvom dijelu knjige želi da raspravlja o “ekonomskim kategorijama” (koje su međutim takođe izrazito politič-

¹ Pod “programom SKJ” sigurno se aludira na onaj prihvaćen na 7. Kongresu SKJ g. 1958, koji završava riječima: “Ništa što je stvoreno ne smije nam biti toliko sveto da ga se ne bi moglo prevazići nečim još slobodnijim, još naprednijim i još čovječnijim”, a koji se nije ostvario.

Pošto ovo nužno pišem kao prvi pristup bez potpunog uvida u kompletni časopis *Praxis* kao i drugih radova njegovih glavnih predstavnika, držim da je dozvoljeno dodati ovome lične uvide iz vremena mog rada na Filozofskom fakultetu u Zagrebu godina 1959-1965, kad sam ih imao prilike češće sretati, među ostalim na sastancima čelije SKJ. Nema nikakve sumnje da su citirani autori i njihovi drugovi u Zagrebu bili etički i intelektualno čiste osobe, te da se njihovi pismeni stavovi mogu uzeti kao potpuno iskreni.

ke), a u drugome dati teoriju idealno mogućeg procesa takvog sistema. On ga zove "asocijacijskim socijalizmom", koji definira na stranama 92-98 uglavnom prema Marxu kako ga je interpretirala "topla struja" u marksizmu od Lenjinove *Države i revolucije* do Kidriča i uvođenja radničkih savjeta u FNRJ, te pri kraju ovog prvog dijela raspravlja o njihovim ekonomskim vidovima do uključivo 1957, dakle u vrijeme *Sturm und Dranga* razvoja samoupravljanja (izgleda da mu je ova knjiga u osnovi bila doktorska disertacija u Vel. Britaniji g. 1958). No do epohalne uloge asocijacije udruženih proizvođača on dolazi kao do lijeka od glavne društvene boljke birokratizma, o kojemu raspravlja na str. 83-92.

Horvat koristi Maxa kao i Alfreda Webera ali još jače hipostazira birokraciju u neku meta-pojavu karakterističnu po glavne društvene procese novog doba u svim društvenim sistemima. Konstruira "čisti tip" jedne piramide koja organizira i kontrolira cjelokupni društveni život zemlje, a središnji joj je princip *poslušnost*, iz čega izvire arogancija prema dolje i ulizištvo prema gore. U tom su sustavu interesi polarizirani jer vrh posjeduje maksimum a dno minimum izbora. Nastaje maksimizacija mogućeg društvenog sukoba, kao što se vidi u povijesnoj diferencijaciji između vladajuće i eksploatirane klase. Vladaoci kupuju lojalnost birokracije ekonomskim privilegijama i diferencijacijom u statusu, vidljivom u činovima, uniformama, te ekskluzivnim društvenim klubovima ili ljetovalištim. Birokracija se takođe prirodno identificira s nacionalnim ekskluzivizmom i pripisuje sebi sve uspjehe nacije (91).

Da se u toj meta-teoriji zapravo uglavnom govori o socijalizmu otvoreno je izraženo tvrdnjom da poslije-revolucionarno društvo, i ako zamijeni administraciju starog državnog aparata članovima dotada eksploatirane klase, ne mora nužno rezultirati besklasnim društvom. "Ako se dozvoli da djeluje princip svake birokratske organizacije, hijerarhija, vremenom će ponovo doći do dvije društvene klase sa sukobljenim interesima" (92). To se može izbjeći samo ako, po Engelsu, država odumire. Zaključak je: "Naime, formiranje klasnog antagonizma i vladajuće klase ne ovise o vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju *individualnih članova* te klase nego o klasnoj *kontroli* nad tim sredstvima, ukoliko ona ovoj klasi omogućuje da vrši i političku kontrolu, oslonjenu na vlast (ili moć, *power* – D.S.)" (ibidem). Ovaj rezolutan zaključak znatno prelazi Kardeljeve (mada ne i Kidričeve) granice.

Pošto povratak liberalnom kapitalizmu slobodne konkurencije, kako ekonomist Horvat dobro zna, nije realističan u doba ogromnih monopola, asocijacijski je socijalizam jedini efikasni način da se prevladaju stravično prisilni vidovi takvog "državnog kapitalizma". Ovi vidovi postaju to vjerovatniji što je društvo zaostališe, dakle zemlja ekonomski manje razvijena i njene tradicije bliže feudalizmu nego kapitalizmu (93); ovdje je blizina nekim beogradskim praksisovcima citiranima u 2.2.1.-2.2.2. dolje (Marković i Mićunović) primjetna, a koji je vektor upliva ne znam.

Druga od njegovih tridesetak knjiga koju ću navesti jest *Ogled o jugoslavenskom društvu* objavljen 1967. (i nju po engleskom prevodu). To je anatomija jugoslavenskog društva, čiji je horizont isto toliko ambiciozan. Od 6 poglavlja prvo ponavlja tekst o asocijacijskom socijalizmu, a ja ću se ukratko poslužiti samo dijelovima dvaju poglavlja. Kraj poglavlja 4 bavi se “strukturama jugoslavenskog društva”, i razlikuje ove “vertikalne slojeve” diferencirane prema financijama i moći, uz postotak od ukupnog “aktivnog pučanstva”:

1. Rukovodeći kadar, tj. rukovodioci (*managers*) u vladi i na drugim najvišim ekonomskim i van-ekonomskim položajima, 0.7%;

2. Intelektualci, po pravilu sa sveučilišnom diplomom, koji se dijele na tri grupe: “tehnološko ekonomsku (‘tehnokrati’), višu administrativnu (‘birokrati’) i... humanističku inteligenciju”, 2.1% (rastu);

3. rutinski uredski radnici (ili činovnici), *white-collar workers*, 10.1%;

4. manuelni radnici, takođe seljaci-radnici, 30%;

5. obrtnici, 3.5% (opadaju);

6. seljaci, 53.6% (opadaju) (147-148).

Aktivno pučanstvo iznosilo je g. 1961. okruglo 8,350.000 osoba (*Statistički*), pa su apsolutne brojke gornjih 7 kategorija okruglo: 1. = 60 hiljada; 2. = 175 hiljada; 3 = 845 hiljada; 4. = 2.500 hiljada; 5. = 260 hiljada; 6. = 4.480 hiljada.

TABELA: AKTIVNO PUČANSTVO SFRJ PO B. HORVATU 1961.

Rukovodioci	0,7%	<u>60.000</u>
“Intelektualci”	2,1%	<u>175.000</u>
Činovnici	10,1%	<u>845.000</u>
Manuelni radnici	30%	<u>2.500.000</u>
Obrtnici	3,5%	<u>260.000</u>
Seljaci	53,6%	<u>4.480.000</u>

Poglavlje 5 govori o ulozi SKJ, i u sekciji o “genezi birokratskog mentaliteta iz revolucionarne partije” postavlja hipotezu da je razvoj tog mentaliteta uzrok operativne neefikasnosti i ideološkog neodgovaranja Saveza Komunističkih društvenih strujanjima koje je sam inicirao i u velikoj mjeri organizirao (193). “Centralizirana i hijerarhijska organizacija komunističkih partija potencijalno je birokratska struktura”, osobito poslije burnih revolucionarnih godina i u vrijeme stapanja partije i vlade. Nužnost diktature proletarijata tada lako prerasta iz privremenog sredstva u stalni cilj, postajući diktatura nad proletarijatom (196-197). A što se tiče samoupravljanja, jugoslavenska je praksa počev od pojedinih tvornica razbila staljinski

princip *odinonačalija*, dakle autokratskog monarhizma na svim nivoima, ali je još daleko od pravog demokratizma, te Horvat slijedi istraživanja Veljka Rusa koji tu praksu naziva oligarhičnom (238).

Branko Horvat se, pod jakim napadima, koji su uključivali odstranjivanje s funkcija početkom 1960tih, nije upustio u primjenu na SFRJ svog principa da je za formiranje klase dovoljna *kontrola* nad sredstvima za proizvodnju, nego se vratio terminologiji pozitivističkih ali neopasnih “slojeva”. No za razliku od državno-partijskog diskursa on vidi ne samo slom privrednih reformi poslije 1961. nego i znatne probleme u samoj strukturi SKJ koju je mislim jedini unutar zemlje naširoko i kritički analizirao. Za razliku od praksisovaca, s kojima djeli horizont socijalističke demokratizacije, njegove funkcije kao suputnika vlasti u svjetlijim periodima kao i stručnost dozvolile su mu da bolje vidi sjecište vlasti i ekonomike.

2.2. Praxis

Grupa oko časopisa *Praxis* bila je sastavljena od jakih i autonomnih ličnosti, te je – u pomanjkanju razudjenijeg istraživanja o njoj (no vidi pionirski rad Shera, te MacBride-a i Jakšića) – opasno izvoditi opće zaključke. Valjalo bi naprimjer uzeti u obzir razmjerno homogene stavove zagrebačkih inicijatora, te veću rastresitost beogradske grupe; a takođe različite evolucije grupa i pojedinaca, pogotovo od 1970tih nadalje. No mora se bar početi, te ću ovdje analizirati neke izabrane članke koji ili govore izravno o birokraciji ili ju pak smještaju u širi politički ili filozofski okvir.

2.2.1. Od dva najopširnija izravna razmatranja o birokraciji do kojih sam došao jedan je esej “Socijalizam i samoupravljanje” Mihajla Markovića iz 1964. (vidi drugi u 2.2.3). Njegova je definicija:

“politička birokratija je trajna i koherentna društvena grupa koja se [1.] politikom bavi profesionalno, koja se [2.] oslobodila kontrole masâ, i koja, [3.] zahvaljujući neograničenoj moći raspodele minulog, opredmećenog rada, obezbeđuje sebi manje ili veće materijalne privilegije. Svaki od ova tri uslova je nužan, ali tek svi zajedno predstavljaju dovoljan uslov postojanja birokratije.” (59, brojeve dodao D.S.)

Ograničit ću se na glavne crte te definicije, samo bih primijetio da mi se “neograničena moć” čini više ljutitim nego preciznim, te bih umjesto toga stavio “vrlo značajna moć.”

Za Markovića je uslov 1. “prvi korak ka stvaranju jednog izolovanog, zatvorenog i, u odnosu prema ostalom društvu vrlo solidarnog društvenog sloja”. Pošto su nakon revolucije svi drugi društveni slojevi “zainteresovani da politička delatnost postane opšta, javna delatnost dostupna svima”, vlast birokratije znači da politika ostaje sfera alijenacije. Uslov 2., nezavisnost birokratije od kontrole masâ, znači

da izbori postaju isprazna formalnost, i da je taj sloj odgovoran samo višim partijskim forumima. On je subjekt povijesti, dok se “najveći broj ljudi trajno nalazi u položaju objekata”. Uzevši u obzir i jačanje utjecajnosti masovnih medija i drugih oblika propagande, većinom ljudi može se vrlo uspješno manipulirati. Uslov 3., “puni monopol” birokracije na raspodjelu i upotrebu minulog i sadašnjeg “opredmećenog rada”, znači da ona nakon dolaženja na vlast napreduje od nesvjesne do svjesne i ciničke eksploatacije. Ukratko, birokracija je nosilac trojedinog principa alijenacije, reifikacije i eksploatacije (59-60). Ona djeluje voluntaristički što se tiče budućnosti (sve što ona naredi moguće je) i deterministički što se tiče prošlosti (sve što je ranije učinila bilo je potpuno opravdano), isključujući “ključni pojam *realne mogućnosti*” (63), kao i naučnu analizu prema kojoj je nepovjerljiva. Posebno pak – dok rado koristi formule dijalektike, te unezvjereno izmišlja nove programe i institucionalne oblike, često “[‘prevaziđene’] pre nego što su u praksi mogli da budu realizovani” – ona odlučno poriče dijalektiku u svim bitnim stvarima: “Dijalektičko jedinstvo različitog svodi se na ‘monolitno jedinstvo’. Protivrečnosti se poriču i prikrivaju” (64).

Ogorčeni otpor mnogih samozvanih marksista i socijalista – čitaj: unutar politokracije kao značajnog dijela partijskog jezgra – protiv samoupravljanja, koje Marković proglašava slijedećom fazom prelaza prema komunizmu i dugotrajnom temeljnom revolucijom, objašnjava kako to da su poduzeća sredinom 1960tih raspolagala samo s 30% nacionalnog dohotka (a čini se, dodao bih, da se omjer nije znatno promijenio kasnijih godina). Korijen ovog otpora leži u nerazvijenom, još uvijek uglavnom ruralnom društvu koje nije uspjelo stvoriti “dovolj[an] broj racionalnih, socijalizovanih i humanih ličnosti... koje se rukovode idealima opšte-ljudskog značaja”. To društvo mora stoga proći kroz fazu u kojoj će “jedna elita, u najboljem slučaju istinski revolucionarna elita, maksimalnom mobilizacijom masa – ali i prinudom – stvoriti sve ove preduslove: industriju, radničku klasu, inteligenciju, školstvo, masovnu kulturu... Međutim, kritično je pitanje: da li će elita, kad ovi preduslovi budu realizovani, naći u sebi moralne snage i doslednosti svojim prvobitnim revolucionarnim idealima da dobrovoljno pređe na... realizaciju samoupravljanja, i da time postepeno sama sebe ukine kao elitu moći...” (54-55). Marković točno zaključuje da birokracija može biti prevaziđena samo ako se samoupravni sistem nadogradi do vrha piramide moći, tako da središnji državni organi postanu organi samoupravljanja a važne političke funkcije budu deprofesionalizirane i podvrgnute pravim izborima. No 1964. on vidi umjesto toga da birokracija radi na ravnoteži između samoupravljanja u poduzećima i državnog aparata; praktički to znači da si birokracija zadržava prava odlučivanja o osnovnim društvenim odnosima, dajući istovremeno nešto veće financijske podsticaje neposrednim proizvođačima. To dovodi do opozicije između samoupravljanja i lokalnih birokratskih klika tehnomenadžera i profesionalnih političara, koji se znaju osloniti i na kooptirane pred-

stavnike radničkih savjeta. Izlaz leži u razvoju naobrazbe i radničke klasne svijesti, stimulaciji inicijative radnika, otvorenoj javnoj kritici uz pojačanu odgovornost menadžera, te konačno u promišljanju “*kako uskladiti samoupravljanje s robno-novčanim odnosima*” preuzetima iz kapitalizma (68-70).

Moj je najkraći komentar da je ova zanimljiva i hrabra artikulacija Markovićeve pohvalno lijevo-humanistička ali ne osobito marksistička, pošto “općeljudski” miješa filozofske, ideološke i pragmatičke kriterije s nekim dalekim naznakama o kojim se klasnim interesima tu radi. Dobro se sjećam tog razdoblja, i možda stvarno nitko u Jugoslaviji nije tada posjedovao bolji alat, naime svijest da sukobi klasnih interesa neprestano traju te da valja istraživati sučeljavanje politike i ekonomike mnogo više negoli politike i morala; međutim (u Brechtovoj izreci) kamen ne opravdava posrnuloga.

Sedam godina kasnije, a nakon neuspjelog pokušaja velike ekonomsko-političke reforme 1965, Marković je u broju *Praxisa* s temom “Jednakost i sloboda” dodao gornjem razmatranju ono o doprinosu jugoslavenske revolucije tim dvjema zasadama. Počinje kritikom građanske revolucije koja je uspjela ostvariti samo jednakost pred zakonom i jednakost prilike (šanse). Međutim, ona je uvela i niz sloboda u duhu Prosvjetiteljstva koje su predstavljale epohalan prodor oslobođenja, te se bez njih ni socijalistički program, mada ih je dosad preskočio, ne može ostvariti: “pravo mišljenja, samoizražavanja, nesmetane ekonomske delatnosti i izbora... predstavnika u institucijama političke vlasti” (11). Zatim se koncentrira na kategoriju *statusa*, koju su sve socijalističke revolucije zanemarile. Naime, u lenjinskom tipu partije veliku efikasnost u sprovođenju revolucije pratile su, nakon nje, četiri glavne teškoće dugoročnog revolucionarnog programa: “nejednakost u statusu rukovodilaca, običnih članova, kandidata i simpatizera”; odsustvo svijesti o toj nejednakosti; naglasak na maksimalnom samozaboravu i podređivanju direktivama pokreta; te društvo koje se, zbog pomanjkanja građanskog liberalizma u prošlosti, nije “oslobodilo tipično feudalne navike da se prema osobama visokog statusa odnosi potpuno nekritično i po principu podaničke lojalnosti” (12). Nejednakost statusa u našim uslovima dovela je do nejednakosti moći, a zatim do “restauracije nekih već prevaziđenih klasnih razlika”, a na temelju najprije državnog kapitala u vlasti birokracije, a usto, kasnije, financijskog kapitala (moj izraz) u vlasti menadžerske tehnostukture. Iza fasade samoupravljanja, “[p]red nama se dakle nalazi klasa ‘socijalističkih krupnih kapitalista’ *in statu nascendi*...”. Ovaj bi se proces vjerovatno još mogao zaustaviti, ali “nisu vidne dovoljno jake snage koje bi se u ovom pravcu odlučno borile” (13). Drugi je problem “kako zaustaviti novorođenu sitnu buržoaziju koja se poslednjih godina obogatila spekulacijama sa zemljištem, vikend-kućama, pljačkom i besprimernom korupcijom”. Zaključak je da socijalistički pokret mora biti demokratski, “[i]nače neće nikada dovesti do socijalizma...” (14). Drugim

riječima, rekao bih danas, da se neodlučnim snagama odozgo koje su bile za stvarno samoupravljanje doda mogućnost pritiska odozdo u tom pravcu.

Marković je, prema tome, u ovom intervalu došao do ponešto improvizirane klasne analize te do političke dijagnoze, koja mi se – usprkos nekim pretjerivanjima kao i granicama tipičnima za njega a možda i za intelektualnu opoziciju uopće – čini poticajnom za daljnju diskusiju danas.

2.2.2. Upravo o ovom ključnom elementu *javnosti*, lijepog dvosmisla ili igre riječi koja obuhvaća kako javnost rada u politici tako i javno mišljenje u i o njoj, raspravlja članak Dragoljuba Mićunovića “Birokratija i javnost”. Počinje s tri pitanja. Prvo je: “*šta omogućuje egzistenciju birokratije?*” Odgovor: potreba za organizacijom obavljanja *općih poslova društva* kao cjeline. Pritom Max Weber tvrdi da je birokracija (efikasnog njemačkog tipa, dodao bih) tehnički superiorna svim drugim oblicima kao mašinski oblik proizvodnje nemašinske; a riječima Wright Millsa, ona posjeduje savršenu racionalnost bez uma (642-643). Na drugo pitanje, “*šta je suština birokratije?*”, članak odgovara: izopačenje *reprezentativnosti*, nužne za efikasnost svake goleme organizacije. To je navelo Hegela da filozofski opravdava birokraciju nasuprot posebnim interesima staleža, a Marxa da u kritici Hegelove filozofije napiše najradikalniju kritiku te iluzije, i da birokraciju definira kao posebno, zatvoreno tijelo, izravno suprotstavljeno interesima javnosti i civilnog društva. Zaključak je da “kako ona [birokratija] predstavlja državu ili nešto opšte, to će njeni posebni interesi steći privid opštih interesa” (643-645).

Na treće pitanje: “*u čemu je moć birokratije?*”, članak odgovara riječima Marxa: “Opšti je duh birokratije *tajna*, misterija, koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije a prema spolja kao zatvorena korporacija. ... [J]avno mišljenje izgleda stoga birokratiji kao *izdaja* njene misterije”. S time se slaže i Weber: “[B]irokratska je uprava uvek uprava koja isključuje javnost. ... Pojam službene tajne specifičan je pronalazak birokratije.” Stoga Mićunović zaključuje “da je neobaveštenost mase... o radu rukovodećeg tela gotovo uvek upravo srazmerna s birokratskom moći tog tela” (646-647). I općenito, za njega je “javnost... negativni korelat birokratije”. Ali što je *javnost*? Striktno po Marxovom prilazu (da je to građansko društvo suprotstavljeno državnom aparatu), ovdje se postulira da je javnost “skup svih građana koji izražavaju interes za opšta i zajednička pitanja uređenja... društvene zajednice, što podrazumeva i pravo i mogućnost učestvovanja ne samo u političkoj aktivnosti i kontroli nego i u državnoj vlasti i društvenom upravljanju”. A stup je te mogućnosti “slobodno izražavanje mišljenja” svih zainteresiranih kao gore; Mićunovićev je idealni primjer Zolin glas u Dreyfusovoj aferi, te on, opet stopama Marxa, naširoko pledira za “dostojanstvo i nezavisnost” štampe i drugih medija u socijalizmu, koji bi trebali biti tribine i instrumenti javnosti (u oba smisla) (648-649). Članak kulminira citatom Marxa:

“Postavlja se pitanje: da li je sloboda štampe privilegija pojedinih ljudi ili je privilegija ljudskog duha?” I Marx sam odgovara: “Kao što svako uči da piše i čita, tako i svako *mora smeti* da piše i čita”. (649)

Mićunović se na početku ogradio da ne pretendira na potpuno objašnjenje birokracije i javnosti, nego samo toliko koliko je potrebno da se kaže nešto značajnoga o njihovom sučeljavanju. Mislim da se vidi kako mu je članak, uprkos nekim tangentama u koje se nisam upuštao, u tom smislu jasan i efikasan. U mladom Marxu, koji je svoje gornje analize kasnije nadopunio klasnima spojenima s političko-ekonomskima ali se njihove slobodarske dihotomije uperene protiv vladavine države i njene birokracije nije nikada odrekao (vidi o tome više u Suvin, 2011), on je pronašao solidnu bazu za definiranje načina “debirokratizacije društva” pomoću javnosti i neposredne demokracije: “jer javnost je onaj slobodni plamen kojim se topi veo birokratskih tajni i tako nagriza birokratska moć” (652).

2.2.3. Filozofsko-politički valjda najistaknutiji “praksisovac”, usto su-urednik časopisa, bio je Gajo Petrović. Drugi glavni primjer napisa koji se direktno sučeljuje s birokracijom jest njegov “Birokratski socijalizam” (1971: 483-499) – sintagma koja se često upotrebljavala za SSSR a pokatkada, u opozicionom diskursu, i za SFRJ. Petrović počinje točnim ukazivanjem na opasne posljedice Staljinove historiozofske sheme, u kojoj postoje izdvojene faze nakon revolucije: diktatura proletarijata → socijalizam → komunizam. Za Marxa i za Petrovića diktatura proletarijata postoji “samo ako ona već predstavlja početnu fazu socijalizma i komunizma, ako već ostvaruje humanističko društvo”. Isto vrijedi za “[u]običajeno razlikovanje, po kojem je bitna razlika između [socijalizma kao ‘niže’ i komunizma kao ‘više’ faze] u raspodjeli (u socijalizmu prema radu, u komunizmu prema potrebama)”, jer se naime, po Marxovoj zamisli, već u prvoj fazi prevladava – u Hegelovom smislu *aufheben*, ukinuti i prevladati – “rascjep društva na ‘sfere’ i prevlast ekonomije” (484). Kako oštra podjela na faze tako i svođenje biti prve faze na ekonomske mjere sasvim su pogrešni.

Pitajući se o biti komunizma, članak ukazuje na Marxove rane radove gdje se on definira kao “ukidanje čovjekovog samootuđenja”, te tvrdi da je “Komunizam utoliko komunizam ukoliko je humanizam”, naime “prisvajanje ljudskog života u njegovoj punini” (485).

Što se raspodjele tiče, tvrdnja da se u prvoj fazi “sva raspodjela mora vršiti prema izvršenom radu” karikaturalni je oblik shvaćanja Marxa i Engelsa da je raspodjela prema radu privremeno nužno korištenje buržoaskog prava, koje je u biti nepravedno jer primjenjuje jednako mjerilo na različite osobe (i situacije). Taj princip “može biti relativno ‘progresivan’... samo ako se primjenjuje na one koji imaju neophodne uvjete za rad”, ali postaje “nehuman ako se primjenjuje na starce, bolesne,

invalide, trudnice, djecu i druge koji ne mogu raditi ili na one koji... nemaju prilike za rad" (tj. na nezaposlene – 486); a tome bih iz iskustva SFRJ dodao sve one čiji kontekst poduzeća ili lokaliteta nije jednak drugim kontekstima, čime postaje jasno da je tzv. raspodjela prema radu fikcija ukoliko nije popraćena ugrađenim sistemskim korekturama. Otuda Petrović prelazi na izravno razmatranje što je birokracija, koristeći Marxa i Webera za vlastiti pristup.

Utvrđuje da se značenje prvog sastojka, "biro", proteže od komada namještaja (pisaći stol, *bureau*) preko sobe u kojoj stol stoji do ureda, poduzeća ili ustanove koja takvu sobu koristi, pa konačno na "cjelokupnost u jednom birou zaposlenih namještenika". Već je taj element, dodao bih, kompleksni trop koji sadrži višestruku metonimiju, *pars pro toto* i striktnu metaforu prema kojoj neživo (izgrađeni prostor društvene ustanove) stoji za živo (one koji tu rade). U tom smislu, Petrović argumentira, birokrat je čovjek koji "pripada onom društvenom sloju čija je 'objektivna' pozicija određena njegovim odnosom prema 'birou'; no može se misliti i čovjek koji... pokazuje u svom individualnom ponašanju određene crte koje se smatraju birokratskim", tako po njemačkom rječniku "Buchstabenmensch, Pedant", dakle osoba koja je "u svim stvarima pretjerano točna i pridržava se slova" (487). Ovo je drugo značenje po meni izvedeno iz objektivnog značenja društvene funkcije, dakle sekundarno premda pojavno mnogo poznatije objektima birokratizma, a može se primijeniti i na osobe u drugim zvanjima ili društvenim grupama kao skup crta koje članak šire razglaba. Dodaje takođe da značenjskoj zbrci doprinosi i miješanje primarnog i sekundarnog pojma (često od Lenjina i Staljina na dalje), kao i svodeenje svih "biroa" na državne mada oni postoje u svim velikim organizacijama, od proizvodnih pogona i crkvi do instituta, bolnica, itd. (488).

No svrha i razlog postojanja birokrata jest da djeluju na druge ljude, o čemu govori drugi sastojak, izveden od *kratein*, vladati ili posjedovati moć. Ako se naglasak stavi na vladavinu, značenje se premješta od malih i srednjih činovnika na "najviše funkcionar[e] koji posjeduju najveću moć", dakle na takođe mnogoznačni pojam *birokracije*, koji je razuđen otprilike kao i pojam birokrata, naime, prvo, "društveni sloj birokrata", a drugo "cjelokupnost birokratima svojstvenih crta i načina ponašanja", naime "formalne procedure uz upotrebu mnogo papira, s nepotrebnim komplikacijama i bez mnogo razumijevanja za ljude". Treći je pak smisao "birokracija kao politička forma vladavine u kojoj ured... i uredski ljudi igraju odlučnu ulogu..." (488-489). Osim analogije s demokracijom ili aristokracijom, Petrović ne navodi kako je od prethodne analize došao do ovog trećeg pojma. Ja bih se odvažio na hipotezu da je gornji prvi, "objektivni" smisao bio hiperbola, jer je u državi apsolutnih ili ustavnih monarhija, gdje je ovaj pojam nastao, birokracija ipak bila u najboljem slučaju treća rupa na svirali (nakon kralja i/ili parlamenta te vojske, valjda i klera, kasnije i buržoazije itd.), a sada je nekadašnja hiperbola vladanja proglašena za relevantnu stvarnost u situaciji gdje su druge klasne moći neutralizirane.

Petrović dodaje da – u mojim terminima – daljnja polisemija postoji i u terminu “birokratizam” (489), koji može biti sinonim gornjih triju značenja, a može ih takođe oslabiti (kao “tendenciju razvoja” prije negoli učvršćeno stanje) ili pojačati (kao zatvoreni društveni sistem, s naglaskom na “-izam”, analogno kapitalizmu ili komunizmu). Dalje opširno razglaba pristup Maxa Webera, i zaključuje da on shvaća činovništvo ili birokraciju kao društveni sloj koji služi “vladajućoj moći”, ali “postoji i tendencija da se iz sredstva vladavine pretvori u vladara, i ta tendencija može se u velikoj mjeri i realizirati”. Međutim, ovaj članak pledira za razlikovanje između “činovništva” koje služi drugoj moći i “birokracije” kao vladajuće društvene grupe, ne sporeći njihovu povezanost i prelaze. Marx je takvu birokraciju briljantno skicirao kako slijedi: “Birokracija važi sebi samoj kao posljednja konačna svrha države. ... Državne svrhe pretvaraju se u svrhe biroa ili svrhe biroa u državne svrhe.” (492)

Ovo “činovništvo koje je došlo na vlast” definira se u tri točke, kao:

činovništvo koje se (1) bez odlučnog utjecaja ‘odozdo’ ili ‘odozgo’ samo konstituira i organizira, ... i svoju organizaciju mijenja, da bi (2) u svim najvažnijim područjima društvenog života moglo vršiti određenu funkciju i to (3) prema pravilima i zakonima koje, u skladu s vlastitim interesima, samo sebi daje. (493)

Za razliku od ove vlasti, obično činovništvo “se konstituira ‘odozgo’ ili ‘odozdo’, a u svakom slučaju izvana”, odlučuje samo na nekim područjima društva, a katkada ne donosi konačnu odluku. Birokracija pak može se služiti “direktno terorističkim metodama, ali ona se može i ‘igrati demokracije’”. Prva se identificira kao staljinistička u SSSR-u, a druga ostaje neidentificirana ali se jasno aludira na jugoslavensku (493). Zaključak je iz gornjeg shvaćanja da “socijalizam... kao slobodna zajednica slobodnih ličnosti nije spojiv s birokratizmom. Drugim riječima: *birokratski socijalizam u principu je nemoguć*” (494). Po meni je ovo možda u filozofskoj *longue durée* točno, ali sumnjam da mora biti točno u “kratkotrajnosti” konkretne društvene povijesti, gdje labave forme kao “tržišni socijalizam” i “birokratski socijalizam” mogu biti korisne kratke formule za impliciranu situaciju, koju bi Lenjin bio nazvao *dvovlašćem*. Petrović to donekle priznaje u daljnjem izlaganju gdje dopušta mogućnost “birokratsk[e] struktur[e] s podređenim elementima socijalizma” i “socijalističk[e] struktur[e] s podređenim elementima birokratizma”, te insistira da one prve nisu socijalističke: “ako [to] ne spoznamo... nećemo moći da se orijentiramo u suvremenom svijetu...” (494). No logički, dodajem, druga bi se varijanta smjela zvati socijalističkom? Slijedi, povezano s time, njegovo razmatranje Lenjinovih stavova o birokraciji, za koje držim da je pojednostavljeno (vidi o njima Suvin, 2011a).

Članak zaključuje nijekanjem, uobičajenim u SFRJ, da je podržavljenje proizvodnje isto što i područstavljenje, ali ga znatno radikalizira u anti-birokratskom smi-

slu: “To što iza i iznad činovnika koji upravljaju poduzećima više nema kapitalista, važno je doduše za činovnike koji su time postali birokrati, oni koji vladaju, ali ne i za radnike, koji su ostali objekt vladavine”. Ovo bi mogao biti uvod u otvoreno klasnu filozofsku analizu, ali ona u tom povijesnom času jedva da je bila moguća zbog bilo izvanjske bilo unutarnje tj. lične cenzure. Stoga mnogi pasusi ukazuju, čini mi se, na kolebanje između temeljite analize i neposredne političke indignacije, a i artikulacija eseja zasnovana je na takvoj oscilaciji koja vodi do izvjesnog raskoraka između pretenzija na apsolutne zaključke i iscrpnosti analize. Da spomenem samo jedan važni primjer, komponenta “reprezentativnosti” nužna svakoj birokraciji koja je vladajući “sloj”, nije uopće spomenuta. Međutim Petrović završava po meni sasvim točnim razlikovanjem između shvaćanja birokratizma “kao loše[g] funkcioniranja državnog aparata” i “kao dominirajuć[e] ulog[e] tog aparata u društvenom životu” (498). Ovu distinkciju on pripisuje u veliku zaslugu “jugoslavenskih marksista i komunista”, ali ukazuje na “žestok otpor birokratskih struktura” razvoju samoupravljanja, čiji je razvoj moguć “samo tako da se ukloni vladajuća birokracija i da se društvo odozdo do gore konstituiraju kao savez samoupravnih jedinica”. Sve ostalo “može biti samo lažni ukras pomoću kojeg birokracija pokušava da prikrije pravu prirodu svoje vladavine” (499).

Mislim da je uz ovaj argument korisno čitati Petrovićev općeniti pristup revoluciji ekspliciran u dva članka iz *Praxisa* 1969-1970. kao i u brojnim drugim člancima i knjigama tokom cijelog njegovog opusa. Možda je najzanimljiviji kao folija gornjem napadu na birokraciju članak “Filozofski pojam revolucije” (1973: 155-167). Referirat ću ovdje sasvim kratko samo njegove dijelove koji govore o birokraciji i državnoj vlasti, mada su oni uklopljeni u ontološki i “metafilozofski” pristup bivstvovanju koji ću zanemariti, dijelom zato što vodi do ekstremističkog odbacivanja svekolike misli o politici i čovjeku koja polazi s druge stručne pozicije (sociološke, antropološke itd.). Istina, postoji značajna uzrečica, mislim Robespierreova ili Ciceronova, da je ekstremizam u obrani slobode vrlina, no tu bih strategiju dijelio samo u izvanrednim časovima, napr. antifašističke borbe.

Članak razmatra shvaćanja termina “revolucija”, od puča i prelaza vlasti jedne klase drugoj sve do “izgradnje novog društvenog poretka, a od ovog preko shvaćanja revolucije kao promjene čovjeka do shvaćanja revolucije kao biti bivstvovanja” (156-158). Stoga kori “vulgarni marksizam”, poimence staljinizam, koji za razliku od Marxa i Lenjina strogo razlikuje “revolucionarno osvajanje vlasti... od takozvanog ‘postrevolucionarnog razvitka’... kao dvije međusobno nezavisne stvari...” (159), te se zalaže za revoluciju “kao takv[u] djelatnost u kojoj čovjek istovremeno mijenja i društvo u kome živi i sebe sama”, a socijalističku revoluciju shvaća “kao ukidanje čovjekova samootuđenja” (162) i beskonačni proces. Kao “radikalna negacija cijele neljudske klasne povijesti” ona treba da predstavlja slobodu, “razvitak

ljudske stvaralačke snage koji radikalno eliminira nasilje i okrutnost” (165). Slijedi zaključak: “Svako shvaćanje revolucije kao isključivo društvene promjene... sakriva u sebi opasnost da se [ona] odvoji od promjene čovjeka”, što vodi “daleko od istine i revolucije” (166); dakle – dodao bih – recimo do vlasti birokracije, o kojoj raspravlja u prije razloženom članku.

2.2.4. Ovim bi se napisima moglo u potrazi za iscrpnošću dodati još mnogo drugih, recimo članak Ljubomira Tadića “Bureaucracy – Reified Organization” (Marković i Petrović, ur., 1979: 289-301) koji se nakon egzegzeze Webera zalaže za potčinjavanje tehnobirokratskog administriranja javnoj kontroli građana i proizvođača. Važnima mi se čine oštri stavovi Milana Kangrge, čiji dijaloški “Filozof” izjavljuje: “[B]irokraciju ne smatram avangardom radničke klase i socijalizma nego njihovim klasnim neprijateljem” (129), a osobito se obara na birokratski moral i mentalitet (144-147). Iako samo Marković govori direktno o birokraciji u Jugoslaviji (a valjda i Jakšić, u broju *Praxisa* kome nisam imao pristupa), rekao bih da sama tematika birokracije i državne vlasti kao i njen horizont uvijek imaju za svrhu razumijevanje stanja u Jugoslaviji. Marković i Kangrga jedini su koji spominju kategoriju klase, svi se drugi služe (kao i zvanični diskurs) kategorijama “sloja” ili “društvene grupe”. Teško je danas odrediti u kojoj je mjeri uzrokom izbjegavanja “klase” bila skrupula zbog nedovoljne obaviještenosti o političkim statistikama vlasti, u kojoj mjeri samo-cenzura a u kojoj mjeri izbjegavanje represalija. Činjenica je da je grupa oko *Praxisa* bila periodički oštro napadana, tako do 1966, a osobito poslije političkih zaoštravanja 1968. (kad je Bakarić sudio da “umnogome izražava modernu američku antikomunističku struju” – 2: 532, vidi i 278, 547) te g. 1971. Ne samo što su u broju 3-4 od 1972. sudski zabranjena dva članka, nego je suradnik Božidar Jakšić zbog članka iz 1971, u kome (prema sudskom navodu u *Praxis* 1973: 255-272) kritizira birokratski i policijski mentalitet KPJ kao novu buržoaziju koja dominira nad radnicima i seljacima, osuđen na dvije godine zatvora “zbog neprijateljske propagande”. Pošto se tu radilo o nekoliko članaka i javnih predavanja, sudilo se *thought crime* (zločinu na osnovi mišljenja), što je u normalno mirnodopsko vrijeme crna mrlja na društvu koje ga pravno dopušta – mladi je Marx protiv toga upravio svoje najotrovnije sarkazme – i indikator vjerovatnosti svih gornjih kritika. Mladi asistent iz Sarajeva sigurno je bio lakše ranjiv od uvaženih profesora iz Zagreba i Beograda, no na koncu je, poslije duljeg natezanja od 1973. nadalje, osam profesora (uključiv Markovića i Mićunovića) izbačeno s beogradskog sveučilišta a časopis je konačno zabranjen 1975.

To je bio žalosni kraj javnih mogućnosti lojalne socijalističke opozicije – nakon čega se, kako unutar vlasti tako i izvan nje, tim bujnije razvila ona anti-socijalistička. O daljnjim implikacijama nemogućnosti plodne konfrontacije partijsko-državnog diskursa s onim socijalističke opozicije govorit ću u zaključku.

3. Pokušaj prvog zaključka

Qui si convien lasciare ogne sospetto;
ogne viltà convien che qui sia morta.

(Ovdje valja napustiti svako oklijevanje;/
svaka podlost valja izginuti ovdje.)

Inferno, Canto III: 14-15

3.1. Sudeći po ovom ograničenom sondiranju kroz diskurs o birokratizmu, postulirao bih slijedeću prilično pojednostavljenu dihotomiju u jugoslavenskoj marksističkoj epistemologiji i semantici godina 1945-1974, kao doprinos spoznaji danas:

Teoretičari KPJ/SKJ od Marxa su slabo ili nikako čitali *Rane radove* i *Njemačku ideologiju*; praksisovci su sigurno čitali *Grundrisse* i *Kapital* ali su za njih malo marili. Prvi su se ograničili na političku organizaciju vlasti i rada, a zaboravili na humanizam razotuđenja; drugi su se ograničili na kritiku prvih, a zaboravili na fetišizam robe. Obje su strane takođe analogno pojednostavnile Lenjina: prvi su se uhvatili za državnika koji je morao jačati državu – pa, u nuždi, i oružanu obranu revolucije od unutarnjih neprijatelja – da bi revoluciju spasio, drugi za zastupnika plebejske vlasti sovjeta odozdo i kritičara birokracije. Želimo li danas naći integralnog, efektivnog, još uvijek korisnog Marxa i Lenjina, kod njih ih nećemo naći – mada ćemo kod svake strane naći poneke važne, no često oslabljene vidove raspolovljenog Marxa i Lenjina. Za službeni diskurs, socijalizam je bio Lenjinova “prva faza” napredovanja prema komunizmu, ali bez njegovog insistiranja da se elementi komunizma moraju stalno i što brže moguće, makar postepeno, uvoditi. Za lojalni opozicioni diskurs, socijalizam je bio Marxov prelazni period ka komunizmu, ali bez njegovog shvaćanja da je sudbina danas locirana u političkoj ekonomiji. Najjednostavnije možemo reći: prva se grupa specijalizirala na vlast koja treba da razvija ekonomiju, a druga na etiku koja treba da regulira vlast. Kobna je to podjela na bazu i nadgradnju.

Dakako da ovime ne mislim reći da vrhovi SKJ nisu (u najboljim slučajevima) iskreno držali da je njihov put prema istinskom revolucionarnom humanizmu najbolji, niti da praksisovci nisu znali za fetišizam itd. Gornje polarnosti se ne odnose na subjektivna znanja i htijenja nego na posljedice koje objektivno izvire iz određenih pristupa, dakle naglasaka i horizonata.

Dvije strane i dva diskursa o birokraciji mogu se otprilike, mada ne sasvim, poistovjetiti sa Blochovom slikom oceana marksizma u kojemu postoje hladne i tople struje (nadopunivši sliku, Staljin bi bio slana pustinja isušenog mora). A ma šta Bloch bio u toj metafori mislio, on je sâm jedan od velikih primjera – uz, recimo, Brechta, Benjamina, Gramscija ili Goldmanna – kako se najveća, upravo ogromna plodnost morske faune i flore nalazi na sastajalištu i prožimanju hladne Newfound-

landske i tople Golfske struje, gdje bacaju mreže ribarske flote što hrane svijet (kad ih profita gladni kapitalizam ne natjera da nalazište unište raubovanjem).

A ova bi se podjela vjerovatno mogla, kad bismo imali više podataka, protegnuti i na važnu komponentu pomlađivanja Marxa i Lenjina kritičkim vaganjem uviđajući kako postmarksovskih pisaca odbačenih od Staljina (Kropotkin, Luxemburg, Trocki, mladi Lukács...) tako i postlenjinskih pisaca unutar marksizma (kao onih spomenutih u prošlom paragrafu) a bogme, u brzom razvoju kapitalizma a također i staljinizma, i na rubu ili sasvim izvan marksizma (da spomenem samo Polanyija). Tko se od diskutantata o birokraciji uhvatio u koštac sa (na recimo "kulturnjačkoj" strani) Deweyjem, Wittgensteinom, Vygočkim, Wallonom, Brechtom, Blochom, Merleau-Pontyjem, kasnijim Sartreom...? A s političko-ekonomske strane, Bakarić je hvalevrijedno recipirao Galbraitha, praksisovci Webera te ponekad Gorza, Marcusea i Goldmanna, a što je Kardelj novijega čitao ne znamo: no dubokih tragova epohalnih mijena kao i kontinuiteta kapitalizma poslije 1945. (ili ako hoćete 1924. – prvenstveno recepcije značaja fašizma), koje su u zapadnom marksizmu i blizu njega bile naširoko diskutirane, u cijeloj jugoslavenskoj debati o birokratizmu nalazimo vrlo malo ili nikako – osim odlične ekonomske potkovanosti Horvata i socio-psihološke obaviještenosti Supekove.

Tu mi se nameću dva žarišta: svjetski kapitalizam i narodna demokracija. Obje su grupe znatno potcijenile manijakalnu ali i suptilnu agresivnost kapitalističkih država i institucija: opijenost pobjedom revolucije jednako ih je okrilila i sputala. Obje su grupe shvatile da u socijalizmu (a i masificiranom svijetu uopće) politika uključuje ekonomiku. Vrh partijsko-državne vlasti je to pokušao riješiti iskrenim i hrabrim otklonom od staljinističkog centralizma prema (krivo shvaćenoj) decentralizaciji ali i prema odličnom ključu samoupravljanja, kojemu međutim nikad nije bila pružena prava brava (naime vertikala do vrha vlasti). Lojalna opozicija intelektualaca je ovu ogromnu koncentraciju oligarhijske moći pokušala riješiti kako je znala, naime zanimljivim i često točnim argumentima. Ali partijsko-državna vlast nije nikada dozvolila da takvi argumenti dobiju puno pravo javnosti, što bi jedino bilo moguće u izravnoj pučkoj demokraciji, za koju je potrebna čvrsta baza klasičnih građanskih sloboda. Uslijed toga, dio vlasti iskreno zabrinut za socijalizam postepeno se našao gol, bez saveznika pred nadiranjem lokalnih birokracija i tehnokracija – neizbježno oslonjenih na nacionalističke partikularizme. Tako si je ta vlast sama iskopala grob, a njen veliki dio je *born again* (ponovno rođen) kao patuljaste klase koje su povjerovale da ne trebaju federativnu Jugoslaviju.

Dakako da bi se u svakoj grupi mogao naći niz manjih ili većih iznimaka ova-ko pojednostavljenom pristupu: u državno-partijskoj grupi, Kidrič je sigurno bio najuravnoteženiji spoj držanja vlasti i inovacije, dok je Tito odlično shvaćao sve

prijetnje nezavisnosti Jugoslavije; u “lojalnoj opoziciji” čini mi se da se po filozofskoj temeljitosti i dosljednosti ističu Petrović i Kangrga, po sociološkoj Supek a po ekonomskoj Horvat, dok je zaslužni historičar marksizma Vranicki sigurno znao u tančine cijeli Marxov opus. Svaki trop, osobito dihotomija, posjeduje granice pertinentnosti.

Svjestan sam također da postoji nepregledni jaz natpisa koji manje ili više značajno spominju birokraciju. Oni stoje ili, u maloj mjeri, nadesno od Kardelja tj. na kriptostaljinističkim pozicijama, ili pak negdje između mojih dvaju grupacija. Navodim kao uzorak zagrebački simpozij 1967. *Komunisti i samoupravljanje* čiji se naslov hvalevrijedno usredotočio na odnos ovih apstrakcija. Moglo bi se analizirati bar četvrtinu od 39 referenata, no spomenut ću samo Nerkeza Smailagića i Miroslava Pečujlića kao razmjerno artikulirane predstavnike u onom času bliže “kritičkom” i “službenom” krilu. Smailagić, zagrebački politolog, založio se za kritičku razdaljinu kako od birokracije “kao eksploatatorsk[og] sloj[a] kojemu je cilj ponovno porobljavanje cijelog društva malom broju moćnika” tako i od – tada postojećeg – samoupravljanja temeljenog na utilitarizmu, koje se spontano kreće prema malograđanskoj viziji društva (Fiamengo, ur., 1967: 354). Pečujlić, beogradski sociolog i funkcioner, povremeno vrlo visoki, u SKJ te urednik poluslužbenog časopisa *Sociologija*, oborio se na tezu praksisovca Svetozara Stojanovića da je birokracija koja upravlja državnom svojinom posebna klasa, pošto ona “nema sopstvenu ličnu ekonomsku bazu. Ona svoje mesto zasniva... na delegaciji, reprezentovanju...”; uz ovaj pravni argument, drugi mu je još slabiji (iako zanimljiv), naime da “institucije koje su produkt revolucije protiv posedničkih klasa... ne bi mogle funkcionisati [da se birokratija potpuno osamostali]” (ibidem: 628). Imam dakle utisak da ovakva “močvara”, u mnogim pogledima vrlo zanimljiva, nije dala spoznajnih argumenata koji bi prevazišli horizonte diskutirane u gornje dvije grupe.

3.2. A što je zapravo bila birokracija? Razmatranje tog pitanja prelazi okvir mog naslova koji se bavi diskursom o njoj. No dakako diskursi su duboko suodređeni raznovrsnim deformacijama kako god protejske van-diskurzivne stvarnosti (*pace* Derrida). U njeno se razmatranje upuštam u jednom drugom eseju o klasama u SFRJ, gdje je moja hipoteza da je ona bila klasa *in statu nascendi* (*proto-class*, po Lenjinu u *Agrarnom programu socijal-demokracije*), koja se definitivno konstituirala i diferencirala u podgrupe negdje iza sredine 1960tih godina. Klasa u nastajanju ili *pred-klasa* sve više poprima crte eksploatatorske vladavine, čemu je pak protuteža bio pokušaj uvođenja što dosljednijeg radničkog samoupravljanja – koji međutim konačno nije uspio. Ovdje ću se zaključno samo upustiti u to kako tu pred-klasu nazvati.

Čini mi se da razmatranja u ovom eseju ukazuju na to da termin “birokracija” više zamućuje nego razjašnjava. Prvo, kako je ustanovio Petrović, valjalo bi oštro

razlikovati činovnike od birokracije koja drži vlast, dakle element "biro" pokazuje se kao nekoristan. A što se tiče elementa "kracije" (vlasti), ako postuliramo da broj članova SKJ u državnom aparatu od 155 hiljada g. 1961. otprilike sačinjava gro Horvatovog "rukovodećeg sloja" (1969: 205, vidi gore u 1.6.) a da je najviše oko 50 hiljada od toga bio gro njene stvarne komandne vrhuške, onda se tu prije radi o Horvatovoj "politokraciji", dakle o podvrsti oligarhije (vladavine malog broja) koja se oslanja na političku moć što prerasta u ekonomsku. Naziv "birokracija" omogućio je odgađanje odluka da li se tu radi o klasi ili ne, ali je postepeno prerastao od olakšavanja javne diskusije, pozivom na istaknute marksiste koji su ga u prošlosti i sadašnjosti upotrebljavali i na kritiku staljinskog SSSRa, u sterilna izmotavanja o slojevima i odsustvu dubljih društvenih antagonizama. Gramscijev sarkazam na račun vladajuće jedinstvene partije bio je vidovit:

Sve ako druge legalne partije ne postoje, druge partije i tendencije ustvari uvijek postoje...; protiv njih se otvaraju polemike i organiziraju borbe kao u igri žmurke. Sigurno je da u takvim partijama... politički govor postaje žargon. Drugim riječima, politička su pitanja ovdje prerusena u kulturna, i kao takva postaju nerješiva. (1975: 149, a usp. 212-213; vidi sličnu globalnu ocjenu o "birokraciji" u Hobsbawm, 1984: 29)

U zadnjem desetljeću postojanja Jugoslavije, kad ona sve više postaje periferija ovisna o globalnom kapitalizmu, sazrijeva izdaja triju vladajućih oligarhija (sad sigurno klasa) u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj.

Paradoksalno dakle, birokracija je doslovno, kao termin, sasvim nevažna. No pojam (i stanje) na koji se tom zakrivljenom strijelom ciljalo bio je presudan.

LITERATURA

- Bakarić, Vladimir, 1983: *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 4 sveska, Informator et al., Zagreb.
- Bensaïd, Daniel, 2009: *Marx (Mode d'emploi)*, La Découverte, Paris.
- Bettelheim, Charles, 1976: *Class Struggles in the USSR, Second Period: 1923-30*, Harvester P, Hassocks (prijevod: B. Pearce).
- Bilandžić, Dušan, 1973: *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945-1973*, "Komunist", Beograd.
- Denitch, Bogdan, 1973: *Mobility and Recruitment in Yugoslav Leadership*, u: Barton, Allen H., et al., *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*, Praeger, New York + London: 95-119.

- Divjak, Slobodan, 1982: *Roba i revolucija: Marks, kritika političke ekonomije i socijalizam*, SIC, Beograd.
- Djilas, Milovan, 1963: *The New Class: An Analysis of the Communist System*, Praeger, New York (treće, ispravljeno izdanje; prvo englesko izdanje 1957).
- Fiamengo, Ante, et al. (ur.), 1967: *Komunisti i samoupravljanje*, Fakultet političkih nauka, Zagreb.
- Filipi, Slavko (sast.), 1967: Statistički pregled razvoja KPJ-SKJ..., u: M. Nikolić (ur.), *Savez komunista Jugoslavije u uslovima samoupravljanja*, Kultura, Beograd: 746-788.
- Gramsci, Antonio, 1975: *Selections from the Prison Notebooks*, International Publ., New York (priređivači i prevodioci: Q. Hoare i G. Nowell-Smith).
- Hobsbawm, E.J., 1984: *Worlds of Labour*, Weidenfeld/Nicolson, London.
- Horvat, Branko, 1964: *Towards a Theory of Planned Economy*, Yugoslav Institute of Economic Research, Beograd (izvornik: 1961).
- Horvat, Branko, 1969: *An Essay on Yugoslav Society*, International Arts & Sciences P, White Plains NY (prijevod: H.F. Mins; izvornik: *Ogled o jugoslavenskom društvu*, Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja, Beograd).
- Horvat, Branko, Mihajlo Marković i Rudi Supek (ur.), 1975: *Self-Governing Socialism*, sv. 1, International Arts & Sciences P, White Plains NY.
- Izveštaj o radu CK i Centralne revizione komisije od Sedmog do Osmog Kongresa SKJ*, "Komunist", Beograd, 1964 (autor/i nepoznat/i).
- Jakšić, Božidar, 2005: *Buka i bes*, Edicija Braničevo, Požarevac.
- Kangrga, Milan, 1970: *Razmišljanja o etici*, Praxis, Zagreb.
- Kardelj, Edvard, 1954: *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Kultura, Beograd (citirano kao *PSI* s oznakom sveska).
- Kardelj, Edvard, 1960: *Socijalizam i rat*, Kultura, Beograd.
- Kardelj, Edvard, 1975: *Proprietà sociale e autogestione*, Teti, Milano (prijevod: M. Zegga).
- Kardelj, Edvard, 1978: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, "Komunist", Beograd (2. izdanje; 1. izd. 1977).
- Kardelj, Edvard, 1982a: *Reminiscences: Struggle for Recognition and Independence 1944-57*, Blond and Briggs, London (izvornik: *Sećanja: borba za priznanje i nezavisnost Nove Jugoslavije 1944-1957*, Radnička štampa, Beograd/Ljubljana).
- Kardelj, Edvard, 1982b: *Samoupravljanje i društvena svojina*, Svjetlost, Sarajevo (prvi svezak sabranih djela E. Kardelja, u pet svezaka).
- Kardelj, Edvard, 1985: *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu*, Svjetlost, Sarajevo (peti svezak sabranih djela E. Kardelja).
- Kidrič, Boris, 1979: *Socijalizam i ekonomija*, Globus, Zagreb (priređio: V. Merhar).
- Lazić, Mladen, 1994: *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd.

- MacBride, William L., 2001: *From Yugoslav Praxis to Global Pathos*. Rowman & Littlefield, Lanham.
- Marković, Mihajlo, 1973: Jednakost i sloboda, *Praxis* (10) 1-2: 3-18.
- Marković, Mihajlo, 1965: Socijalizam i samoupravljanje, u: Pejović, Danilo/Petrović, Gajo (ur.), *Smisao i perspektive socijalizma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb: 54-71.
- Marković, Mihajlo/Petrović, Gajo (ur.), 1979: *PRAXIS: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*, Reidel, Dordrecht/Boston.
- Marx, Karl. Djela u www.marxists.org/archive/marx/works/.
- Marx, Karl/Engels, Frederick, 1972: *The Marx-Engels Reader*, Norton, New York (ur. Robert C. Tucker).
- Mićunović, Dragoljub, 1965: Birokratija i javnost, *Praxis* (2) 4-5: 642-652.
- Močnik, Rastko, 2008: Intervju s Jerkom Bakotin 21. svibnja 2008, dostupno: www.h-alter.org/vijesti/europa-regija/zivot-u-istom-camcu/print:true
- Močnik, Rastko, 2010: Od istoričnoga materializma k sociologiji kulture, u: Horvat, Ksenija Vidmar /Lešnik, Avgust (ur.), *Včeraj in danes*, Oddelka za sociologijo, Ljubljana: 137-159.
- Ossowski, Stanisław, 1963: *Struktura klasowa v społecznej świadomości*, Ossolineum, Wrocław (navodi prema izdanju: *Struttura di classe e coscienza sociale*, Einaudi, Torino, 1966; prijevod: B. Bravo).
- Petrović, Gajo, 1971: Birokratski socijalizam, *Praxis* (8) 3-4: 483-499.
- Petrović, Gajo, 1973: Filozofski pojam revolucije, *Praxis* (10) 1-2: 155-167.
- Rusinow, Dennison, 1977: *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, Hurst, for the R. Institute for International Affairs, London.
- Sednice Centralnog Komiteta KPJ (1948-1952)*, "Komunist", Beograd, 1985 (priredili Branko Petranović, Ranko Končar i Radovan Radonjić).
- Sher, Gerson S., 1977: *'Praxis': Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*, Indiana University Press, Bloomington.
- Simmel, Georg, 1908: *Soziologie*, Duncker & Humblot, Leipzig.
- Simmel, Georg, 1966: *Conflict*, Free Press, Glencoe New York (prijevod: K. Wolff).
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1981*, Savezni zavod za statistiku, Beograd.
- Suvin, Darko, 2010: *Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction, and Political Epistemology*, P. Lang, Oxford.
- Suvin, Darko, 2011a: Bureaucracy: A Term and Concept in the Socialist Discourse about State Power (Before 1941), *Croatian Political Science Review* (48) 5: 193-214.
- Suvin, Darko, 2011b: Ekonomsko-političke perspektive Borisa Kidriča, *Zarez* 308: 10-11, 28.4.
- Suvin, Darko, 2012: On Class Relationships in Yugoslavia 1945-74, with a Hypothesis about the Ruling Class, *Debatte* (20) 1: 37-71.

Darko Suvin

THE DISCOURSE ABOUT BUREAUCRACY AND STATE POWER
IN POST-REVOLUTIONARY YUGOSLAVIA 1945-1974 (II)

Summary

The concept of “bureaucracy” covered the field of negative stances in post-revolutionary Yugoslavia. Its fuzziness allowed different, though ostensibly all anti-Stalinist, interpretations by the Party-State discourse (mainly Kardelj and Bakarić) vs. the discourse of the “loyal opposition” (Branko Horvat and the *Praxis* group). The first group wanted to dismantle State centralization but insisted there was no ruling class. The second group could not, for various reasons, insist on a ruling class but discussed its power and effect. The term “bureaucracy” grew from a useful start of public discussion finally into sterile talmudism. But its very limits indicate a crucial, though absent, concept and state of power.

Keywords: Yugoslavia 1945-74, bureaucracy, Party-State discourse, discourse of the “loyal opposition”, epistemology, Branko Horvat, Mihajlo Marković, Dragoljub Mićunović, Gajo Petrović

Kontakt: **Darko Suvin**, Casella Postale 56, 407 Viale Puccini, 55100 Lucca, Italija.
E-mail: dsuvin@gmail.com